Т. А. Швидкова
Глухівський національний педагогічний
університет імені О. Довженка

З ІСТОРІЇ НАЗВ СИРОВИНИ ТКАЦТВА ТВАРИННОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті на лексичному матеріалі, виявленому в писемних пам'ятках і говорах української мови, досліджено формування родових лексем у номенклатурі назв сировини ткацтва тваринного походження. Проаналізовано семантичні особливості розвитку відповідних лексичних одиниць, установлено їх найвірогідніші етимології, визначено структурно-морфологічні особливості.

***Ключові слова**: вовна, шерсть, руно, походження, лексична одиниця, термінологія, ткацька лексика.*

Важливим завданням сучасної української науки є впорядкування термінології та номенклатури різних галузей науки і техніки. У зв'язку з цим необхідним є історичне вивчення терміносистем, оскільки воно дає можливість з'ясувати закономірності розвитку тієї чи іншої групи лексики. У нашому дослідженні ми зупинимось на окремій лексико-семантичній групі слів, пов'язаній з ткацтвом.

Центральне місце у ткацькій термінології посідає номенклатура назв сировини. Матеріалом для виготовлення тканин у східних слов'ян здавна були вовна і рослинні волокнисті матеріали. Найважливішим із тваринних волокон є *вовна* – зовнішній покрив овець. Використання овечої *вовни* на території східних слов'ян було можливим з ІІІ тис. до н. е., з епохи неоліту. У так званому Молодшому Волосовському могильнику (на р. Ока близько м. Мурома) знайдений серед інших предметів шматочок *вовняної* коричневої тканини [17, с. 464].

Обробка волокон вовни було одним із традиційних занять українців. Вовна використовувалась передусім для виробництва повсті, сукна, ткання килимів, ліжників, коців, а також використовувалася у шапкарстві. Овеча вовна за своєю будовою і фізичними властивостями відрізняється від рослинних волокон. Сама по собі вона становить м'яке, гнучке, закручене волосся. Якість вовни перебуває в прямій залежності від кліматичних умов, породи, віку, здоров'я і будови тварини [39, с. 285].

Відомості про назви сировини ткацтва тваринного походження, фіксовані давніми пам'ятками, історичними та сучасними лексикографічними працями, є важливими для вивчення історії української мови та культури. В україністиці актуальним є вивчення окремих лексико-семантичних груп слів, адже семантична реконструкція лексичних одиниць – один із фундаментальних напрямів історико-лексикологічних досліджень.

Вагомим внеском у визначення походження та етимологічних зв'язків ткацької лексики, пов'язаної із сировиною тваринного походження, стало дослідження О. Трубачова "Ремесленная терминология в славянских языках: Этимология и опыт групповой реконструкции", присвячене огляду народної текстильної лексики окремих слов'янських мов та реконструкції давньої слов'янської термінології.

Чималий внесок у вивчення даної проблематики зробили діалектологи (Н. Венжинович, В. Василенко, В. Ващенко, Г. Доброльожа, П. Лисенко, А. Москаленко, М. Никончук, І. Ніколаєнко, М. Онишкевич, П. Пиртей, Ю. Піпаш, Є. Шевченко), у працях яких зібрана і проаналізована ткацька термінологія різних періодів і різних районів України, а також етнографи (О. Боряк, Я. Головацький, Н. Лебедєва, О. Никорак, С. Сидорович та ін.), які досліджували реалії народного ткацького промислу, форми його організації, техніку виробництва та назви сировини тваринного походження тощо, що є об'єктом нашого лінгвістичного дослідження.

У статті ставимо за **мету** простежити формування в українській мові родових лексем у номенклатурі назв сировини ткацтва тваринного походження. Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**: прослідкувати етимологію досліджуваних слів, першу писемну фіксацію, провести системний аналіз та з'ясувати семантичні особливості розвитку зазначених найменувань.

Розглянемо зазначені найменування.

Вовна. Лексема *во́вна* "шерсть вівці, кози та деяких інших тварин" індоєвропейського походження, відоме всім слов'янським мовам, пор.: рос. *во́лна́,* біл. *во́ўна,* др. *вълна*, п. *wełna*, ч. слц. *vlna*, вл. *wołma*, нл. *wałma*, болг. *вълна*, слн. *vólna* [35, с. 565; 34, с. 81; 13, І, с. 412].

В українській мові слово *волна* (*вълна, влъна*) прослідковується протягом усього її розвитку: *Оному же псалтырь оусты поющю тихо и роукама пр"доущю* ***вълноу*** (Житіє… Феодосія, ігумена Печерського, XII–XIII ст.) [32, І, с. 379–380]; *Половина отъ того мыта имуть дати, на сирѧтъ, отъ оусєго и отъ кожи и отъ* ***волны*** *и отъ овчины* (Привілей львівським купцям від молдавського воєводи Олександра, 1408 р.) [30, І, с. 190]; ***Волны*** *рунъ п'ятдесят* (Книга Гродская Луцкая, 1564 г.) [33, І, с. 112].

Форма *вовна* (одна із рис живої української мови – перехід приголосного ***л*** у ***в***: *волна* < *вовна*) уперше відбита в українській лексикографії XVII ст. (Лексикон словенороський Памви Беринди, 1627 р.) [19, с. 25]. Саме з таким звучанням назву *вовна* "шерсть вівці" фіксують різні джерела XVIII–XIX ст., зокрема діаріуші (приватні щоденники): ***Вовни*** *простой продал он рун 81* (Щоденник Я. Марковича, 1735-1740 рр.) [9, с. 180]; етнографічні розвідки:

Із його добра, як з козла – ні ***вовни****, ні молока* (Збірник О. Марковича, 1864 р.) [7, І, с. 245], лексикографічні праці [2, с. 82; 15, с. 280].

Лексична одиниця *вовна* (багатозн.) "густий волосяний покрив ссавців, переважно овець і кіз", "волосяний покрив, зістрижений або вичесаний із тварин (перев. овець і кіз), з якого виготовляють пряжу" входить до складу сучасної української мови [31, І, с. 711–712]: *Марія найнялася прясти У ко[п]та* ***вовну*** (Т. Г. Шевченко) [29, І, с. 107].

У діалектному мовленні назва сировини тваринного походження поширена на всій території України: *во́вна* (*волна, во́мна, во́ўмна*), зменш. *во́ўночка* (Поліс.) [5, с. 200; 1, І, с. 68], *вомна́* (фон. в.) (Сер. Наддніпр.) [36, І, с. 195], *во́вна* (Гуц.) [24, с. 29], *мовна́* (фон. в.) (Бойк.) [22, І, с. 448]. Хоча за спостереженнями О. І. Никорак, "Карпатський історико-етнографічний регіон, порівняно з Поліссям та іншими районами України, виділяється перевагою використання *овечої вовни* як вихідного матеріалу для верхнього одягу і значною мірою для тканин побутового та інтер'єрного призначення" [21, с. 30].

У народнорозмовному середовищі досить поширені суфіксальні утворення від іменника *вовна: во́внянка (во́внєнка, во́внінка)* "вовняне рядно", "вовняна ганчірка для чищення взуття" (Бук.) [20, І, с. 74], *вовнянка* "велика хустка з чистої вовни розмірами 1,5 на 1,5 м"; "вовняна спідниця або сукня" (Лемк.) [23, с. 51], *вовно́вка* "великий килим або коц", *вовно́вщиця* "коцарка-майстриня, яка виготовляє *вовно́вки*" (Харк.), *вовняр* "майстер, який виготовляє валянки, повсті" (Дніпропетр.) [40, с. 115]. До речі, лексема *вовняр (волняр)* (реєструється у лексикографічних працях з XVII ст. (Є. Славинецький "Лексикон латинський", 1642 р.) [18, с. 250]), на сьогодні використовується в ономастиці як прізвище *Вовняр* [11, с. 86]. Прізвище *Вовняник* (Закарп.) утворене від місц. апел. *вовняни́к* "предмет,виготовлений із вовни" [38, с. 120].

Шерсть. Синонімом до лексеми *вовна* виступає термін *шерсть* "волосяний покрив тварин; волокно з остриженого вичесаного покриву тварин; пряжа з такого волокна; тканина з цієї пряжі" – праслов'янського походження (псл. **sьrstь* "шерсть", у первісному значенні "шершава тканина", утворений за допомогою предметного суф. *-tь* від тієї ж основи **sьrs-,* із ie.**k'er(s-)*. Сучасне звучання *шерсть* утворилося від др. *сьрсть,* в якому початковий звук ***с*** змінився на ***ш,*** можливо, під впливом слова *шершавий* [13, VI, с. 409–410; 37, ІІ, с. 410].

Др. *сьрсть (сьрьсть, серсть, сересть)* "шерсть", "шерстяна тканина" фіксується давніми східнослов'янськими пам'ятками, починаючи з XIII ст.: *Вельблоужями же* ***сьрстьми*** *тканами… wдѣнъ* (Кодекс XIII ст.) [32, ІІІ, с. 884; 41, с. 56–57]; з XIV–XV ст. – *шьрсть (шьрьсть)* "шкура хутрового звіра, хутро"; "шерстяна тканина": *Сыну, не видах столько народа в овчих*

шерстях (Летопись Симеоновская, 1426 г.) [41, с. 56–57]. Хоча ще у Галицько-Волинському літописі (XIII ст.), як зазначають видавці пам'ятки, літера ***ш*** у слові *шерсть* в оригіналі перероблена із ***с***: ***Шерсти*** *претѧтъ бывши на стегнѣ конѧ его* [16, с. 35–36].

Значення "стрижене волосся тварин" розвинулось значно пізніше, воно відзначається писемними пам'ятками, починаючи з XVI ст.: *Да* ***шерьсти*** *манастырскіе взяли пятдесятъ три руна за полтретьядцать овчинъ* (Явка сельского приказщика Второго Васильева и разных крестьян, 1579 г.) [32, III, с. 1603].

З такою семантикою слово *шерсть*, а також суфіксальні деривати реєструють українські лексикографічні праці (з XIX ст.): *шерстина* "окрема шерстяна волосина", *шерстянка* "бавовняна тканина, схожа на шерстяну", *шерстяник* "вовняна ковдра", прикм. *шерстяний* [14, II, с. 1087]; *шерсти́на, ше́рста* "тс." [12, с. 534], *шерсти́на* (зменш. *шерсти́нка*, *шерсти́ночка*), *ше́рстка* "тс." [7, IV, с. 493].

На сьогодні назва *шерсть* зберігається в сучасній українській літературній мові як багатозначне слово: 1. Волосяний покрив тварин. 2. Волокно з остриженого, вичесаного волосяного покриву тварин. 3. Пряжа (нитки), виготовлені з такого волокна. 4. Тканина з цієї пряжі [31, XI, с. 445].

У діалектному мовленні термін *шерсть* вживається локально лише в окремих говірках (причиною цього ймовірно є широка розповсюдженість синонімічного слова *вовна*): *шерсть* "овеча вовна; вовняна пряжа; сукно (виткана саржевим переплетенням вовняна, або та, яка містить вовну) (Поліс.) [5, с. 278], *шерсть* (фон. в. *сирсть, серсть*) "шерсть" [22, II, с. 216]. Входить до складу фразеологічних зворотів: *Розуму як у жаби* ***шерсті*** (дурний); *багатий як бик на* ***шерсть*** (бідний) (Сер. Поліс.) [10, с. 16, 118].

Пор. рос. демінутивні форми *шерстка*, *шерстинка*, *шерсточка,* складні слова *шерстобит, шерстобой, шерстобойня, шерстомер, шерстоносный, шерстопрядильный, шерстотрепальный, шерсточесальный* [28, IV, с. 954; 3, II, с. 350–351], діал. *шерстянки* мн. "шерстяні онучі", *шерстник* "той, хто торгує шерстю" [8, IV, с. 649].

Руно. Поняття "густа і довга вовна овець" позначається словом *ру́но* праслов'янського походження (псл. runo "овеча вовна", утворене від кореня *ru-, споріднене з rvati "рвати"), поширене в усіх слов'янських мовах, пор.: рос. *руно́* "вовна вівці, що зберігається при стрижці у вигляді суцільного шару", блр. *руно́* "вовна вівці", п. ч. *runo* "обстрижена овеча вовна", слц. *rúno* "вовна з шкурою", болг. *ру́но* "вовна вівці", схв. *ру́но* "вовна", слн. *rúno* "тс." [13, V, с. 143].

Перша фіксація іменника *руно* із значенням "обстрижена овеча вовна" відбита у "Повісті временних літ": Wн же, искуша", рекъ Бу, вложив *руно* на

гумнѣ… [32, III, с. 196–197] і прослідковується протягом усього періоду розвитку української мови.

Заслуговує на увагу той факт, що в XVII–XVIII ст. слово *руно* виконувало функцію умовної одиниці для визначення кількості овечої шерсті [26, с. 125]: Вовни простой продал он *рун 81*… а на лицѣ ест старой *рун 188* (Щоденник Я. Марковича, 1735–1740 рр.) [9, с. 180].

Починаючи з XIX ст., лексема *руно* рахунковою одиницею уже не служить (можливо через те, що допускала значні коливання ваги і при більш точних підрахунках замінювалася зважуванням [26, с. 125]): *руно* "знята з однієї вівці вовна" (Головацкий Я. Ф. "О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине", 1877 р.) [6, с. 39], *ру́но* "вовна, зістрижена з усього тулуба вівці" (Василенко В. И. "Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губ.", 1902) [4, с. 62].

Слово *ру́но* "густа і довга вовна з овець, яка не розпадається на окремі пасма, а становить одне ціле" усталилося в сучасній українській мові: *А хіба ж не радується душа, коли острижеш барана, а на ньому* ***руно****!.. Таке* ***руно****, що розкинеш і – на весь сарай!* (О. Гончар "Тронка") [31, VIII, с. 910]. Увійшло до складу української літературної мови похідне *руне́ць* "біла хустина або шматок полотна" [31, VIII, с. 909] (пор. рос. діал. *ру́нка* "вовняна ганчірка", *ру́нная одежда* "одяг, зроблений з овчини; підбита вовною", – етимологічно пов'язане з *руно*, хоча етимологія на сьогодні остаточно не з'ясована [13, V, с. 142]).

Іменник *ру́но́* в якості назви вовни, знятої з однієї вівці, поширений майже по всій території України (Под., Карп., Гуц., Бойк., Поліс.) [25, с. 148; 21, с. 221; 24, с. 169; 22, II, с. 197; 5, с. 260]. При чому словоутворюючі зв'язки аналізованої лексеми в українській мові порівняно обмежені: зменш. *ру́нце́*, *руне́нце* (Грінченко Б. Д. "Словарь української мови") [7, IV, с. 88].

Пор. рос. діал. *руно́* "вовна", *руне́ц, руни́на* "тс.", *руни́шко* "поношений одяг", *ру́нка* "коротка куртка", *рунни́к* "людина, яка скуповує вовну", *ру́ночка, ру́нушек, ру́нышко* зменш., *ру́ны* "старі поношені речі" [27, вип. 35, с. 263–265].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз назв сировини тваринного походження дає можливість зробити висновки, що всі проаналізовані лексичні одиниці успадковані з праслов'янської мови. Зазначені лексеми, маючи загалом діалектний характер, поширені в багатьох місцевостях України, фіксовані діалектологічними словниками, є нормою української літературної мови.

Результати аналізу назв сировини тваринного походження слугуватимуть подальшому вивченню специфіки формування і становлення ткацької лексики в сучасній українській літературній мові.

Література:

1. *Аркушин Г. Л.* Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / П. Білецький-Носенко / [підготував до видання В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1966. – 424 с.
3. *Бурнашев В.* Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного : Т. I–II. / В. Бурнашев. – СПб., 1843–1844.
4. *Василенко В. И.* Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии / В. И. Василенко // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1902. – Т. 13. – 80 с.
5. *Владимирская Н. Г.* Полесская терминология ткачества / Н. Г. Владимирская. // Лексика Полесья : [материалы для полесского диалектного словаря]. – М. : Наука, 1968. – С. 193–280.
6. *Головацкий Я. Ф.* О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии / Я. Ф. Головацкий. – СПб : Типография В. Киршбаума, 1877. – 85 с.
7. *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови [репр. вид.] / Б. Д. Грінченко ; [у 4 т.] / Інститут української мови НАНУ. – К. : Лексикон, 1996.
8. *Даль В.* Толковый словарь живаго великорускаго языка : в 4 т. / В. Даль. – СПб.–М. : Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1880–1882.
9. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1734) / [под ред. Ал. Лазаревського]. – К., 1893–1897. – Ч. 1–3; Дневник Якова Марковича (1735–1740) / [вид. В. Модзалевський]. – Київ, Львів, 1913. – Ч. 4–5. – 385 с.
10. *Доброльожа Г.* Красне слово – як золотий ключ : Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. Доброльожа. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.
11. Довідник українських прізвищ / [за ред. І. Варченка] – К. : Рад. школа, 1969. – 255 с.
12. *Дубровський В.* Словник московсько-український / В. Дубровський. – К. : Рідна мова, 1918. – 542 с.
13. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
14. *Желехівський Є.* Малорусько-німецький словар : у 2 т. / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886.
15. *Закревский Н. В.* Старосветский бандуриста : [словарь малороссийских идиомов] : кн. III. / Н. В. Закревский. – Москва, 1861. – С. 247–628.
16. Історія української мови : Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. – К. : Наукова думка, 1983. – 743 с.
17. *Лебедева Н. И.* Прядение и ткачество восточных славян в XIX – начале XX в. / Н. И. Лебедева // Восточнославянский этнографический сборник : Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – нач. XX в. – М. : Изд.-во АН СССР, 1956. – С. 461–540.
18. "Лексикон латинський" Є. Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / [підгот. до вид.

В. В. Німчук]. – К. : Наукова думка, 1973. – 541 с.

19. Лексикон словенороський Памви Беринди : [надрук. з вид. 1627 р. фотомех. сп. / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
20. Матеріали до словника буковинських говірок : Вип. 1–6 / Чернівецький державний університет. – Чернівці, 1971–1979.
21. *Никорак О. І.* Сучасні художні тканини Українських Карпат / О. І. Никорак. – К. : Наукова думка, 1988. – 224 с.
22. *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984.
23. *Пиртей П. С.* Короткий словник лемківських говірок / П. С. Пиртей / [Упорядк. й підг. до друку Є. Д. Турчин]. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.
24. *Піпаш Ю. О.* Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгородський нац. університет, 2005. – 266 с.
25. *Свидзинский В. Е.* Ткацкий промысел в Подольской губернии / В. Е. Свидзинский // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 119–181.
26. *Сидоренко О. Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. / О. Ф. Сидоренко. – К. : Наукова думка, 1975. – 160 с.
27. Словарь русских народных говоров. Вып. 1–43. – М. –Л. : Наука, 1965–2010.
28. Словарь церковно-славянского и русского языка : т. 1–4 / [второе отделение Императорской Академии наук]. – 2-е изд. – СПб., 1867.
29. Словник мови Шевченка : у 2 т. / [АН УРСР Ін-т мов-ва ім. О. О. Потебні ; відп. ред. В. С. Ващенко]. – К. : Наукова думка, 1964.
30. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [ред. Л. Л. Гумецька та І. М. Керницький]. – К. : Наукова думка, 1977–1978.
31. Словник української мови : у 11 т. / [гол. ред. І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
32. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка [репр. изд.] : Т. I–III / И. И. Срезневский. – М., 1989.
33. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XVI–XVIII ст. : у 2-х кн. / Є. Тимченко / [підгот. до вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса]. – К. – Нью-Йорк, 2002.
34. *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках : Этимология и опыт групповой реконструкции / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1966. – 416 с.
35. *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Ф. П. Филин. – Л. : Наука, 1972. – 655 с.
36. *Чабаненко В. А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Вид-во ЗДУ, 1992.
37. *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : у 2-х т. / П. Я. Черных. – М. : Русский язык, 1999.
38. *Чучка П.* Прізвища закарпатських українців : [історико-етимологічний словник] / П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.
39. *Шевченко Є. І.* Українська народна тканина : [словник народної термінології] / Є. І. Шевченко. – К. : Артанія, 1999. – 412 с.

40. *Яворницький Д. І.* Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Катеринослав : Слово, 1920. – Т. І. – 412 с.

41. *Poppe Andrzej*. Materiały do dziejów tkaniny staroruskiej : [terminologia źródeł pisanych] / Andrzej Poppe. – Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład narod. im. Ossolińskich, 1965. – 64 s. // Studia i materiały z historii kultury materialnej. – T. XXIV.

Швидкова Т. А. К истории названий сырья ткачества животного происхождения в украинском языке.

В статье на лексическом материале, выявленном в письменных памятниках и говорах украинского языка, исследовано формирование родовых лексем в номенклатуре названий сырья ткачества животного происхождения. Проанализированы семантические особенности развития соответствующих лексических единиц, установлены их наиболее достоверные этимологии, определены структурно-морфологические особенности.

Ключевые слова: *шерсть, руно, происхождение, лексическая единица, терминология, ткацкая лексика.*

Shvydkova T. A. From the history of the names of the weaving raw material of the animal origin in Ukrainian language.

The article deals with the formation of the genus lexems in the nomenclature of the names of the weaving raw material of the animal origin on the lexical material, which was discovered in writing memorials and dialects of Ukrainian language. It was analysed the semantic features of development of the proper lexical units, determined their authentic etymology, defined their structurally and morphological features.

Keywords: *wool, fleece, origin, lexical unit, terminology, weaving vocabulary*.